

UOT 631.17

N.Ə.Paşayev¹, İ.İ.Ələskərzadə²
AMEA akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu¹
Lənkəran Dövlət Universiteti²
pasayevneriman@mail.ru¹
i.aleskerzade@yahoo.com²

LƏNKƏRAN-ASTARA İQTİSADI COĞRAFİ RAYONUNDA ÇAYÇILIĞIN ƏRAZİ TƏŞKİLİ VƏ PERSPEKTİV İNKİŞAFI

Açar sözlər: ərazi təşkili, çayçılıq təsərrüfatı, çay plantasiyaları, təbii və iqtisadi amillər, suvarma sistemi, Dövlət Proqramları

Məqalə Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunda çayçılığın ərazi təşkili və perspektiv inkişafına həsr edilmişdir. Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonuna daxil olan inzibati ərazi vahidləri (Lənkəran, Astara, Masallı və Lerik) üzrə çayçılığın müasir ərazi təşkili araşdırılmış, statistik və müşahidə materialları əsasında cədvəllər hazırlanmışdır. İqtisadi-coğrafi rayonda çayçılığın inkişafına təsir göstərən təbii və iqtisadi amillər təhlil olunmuş, problemin daha ətraflı araşdırılması üçün toplanmış ilkin materiallar əsasında müvafiq xəritə tərtib edilmişdir. Tədqiqat ərazisində çayçılıq ənənələrinin tarixi inkişaf yolu, müasir vəziyyəti və perspektivləri ətraflı təhlil edilməklə, qarşıya qoyulan əsas məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nail olunmuşdur. Regionun çayçılıq təsərrüfatlarında və onun emal müəssisələrində qarşıya çıxan problemlərin düzgün həlli edilməsi üçün statistik, kartoqrafik, riyazi analiz və digər metodlardan istifadə edilməklə, müvafiq tövsiyələr hazırlanmışdır.

Н.А.Пашаев, И.Т.Алескерзаде

ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ И ПЕРСПЕКТИВА РАЗВИТИЯ ЧАЕВОДСТВА ЛЕНКОРАНЬ-АСТАРИНСКОГО ЭКОНОМ- ГЕОГРАФИЧЕСКОГО РАЙОНА

Ключевые слова: *территориальная организация, чаеводческие хозяйства, чайные плантации, природные и экономические факторы, оросительная система, Государственная Программа*

Статья посвящена территориальной организации и перспективному развитию чаеводства Ленкорань-Астаринского эконом-географического района. В Ленкорань-Астаринском эконом-географическом районе, входящим в единую административную территорию (Ленкорань, Астара, Масаллы и Lerik) исследована современная территориальная организация чаеводства и на основе статистических данных и материалов наблюдения подготовлены таблицы. В развитии чаеводства эконом-географического района дан анализ природных и экономических факторов и на основе собранных материалов, для подробного исследования проблемы была составлена карта. Наряду с подробным

исследованием исторических путей развития традиций в чаеводстве, современного состояния и перспективы, достигнуты поставленные основные цели и положения. Для решения создаваемых проблем в чаеводческих хозяйствах и перерабатывающих предприятиях региона с использованием метода статистический, картографический, математический анализа и др. даны соответствующие рекомендации.

N.A.Pashayev, I.I.Alaskarzada

TERRITORIAL ORGANIZATION AND DEVELOPMENT PROSPECTS OF TEA GROWING IN LANKARAN-ASTARA ECONOMIC-GEOGRAPHICAL REGION

Keywords: territorial organization, tea-growing farms, tea plantations, natural and economic factors, irrigation system, State Programs

The article is devoted to the territorial organization and perspective development of tea growing in Lankaran-Astara economic-geographical region. In the Lankaran-Astara economic-geographical region, which is part of a single administrative territory (Lankaran, Astara, Masalli and Lerik), the modern territorial organization of tea growing was investigated and tables were prepared on the basis of statistical data and observation materials. An influence of natural and economic factors on the development of tea growing in an economic-geographical region were analyzed and a map was drawn up for a detailed study of the problem on the basis of the collected materials. Along with a detailed study of the historical paths, the current state and prospects of the development of traditions in tea growing, the main goals and provisions had been achieved. In order to solve the problems created by tea growers and processing companies in the region appropriate recommendations were given by using the method of statistical, cartographic, mathematic and etc.

Problemin aktuallığı

Çayçılıq Azərbaycan Respublikasının aqrar təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə daha çox tələbat duyulan sahələrindən biri olmaqla, indiyə qədər bu problemin iqtisadi-coğrafi baxımdan tədqiqinə yaxşı diqqət verilməmişdir. Ölkə əhalisinin qida məhsulları içərisində çayın istehlakına daha çox ehtiyac duyduğunu və bu qiymətli məhsula olan ehtiyacımızın respublikamızda əsasən gətirmə xammal əsasında qarşılandığını nəzərə alsaq, Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunun timsalında çayçılıq təsərrüfatının səmərəli ərazi təşkili və bu sahədə olan problemlərin tədqiq edilməsi böyük elmi aktuallıq kəsb edir. Çayçılığın inkişafına yönəlmiş dövlət proqramlarının və bir sıra tədbirlərinin də başlıca məqsədi regionun əlverişli torpaq-iqlim şəraiti, mövcud işçi qüvvəsi və ixrac potensialından məqsədəuyğun istifadə etməklə yerli əhalinin məşğulluğuna və davamlı inkişafına nail olmaqdır. Bunun üçün Azərbaycanda çaya olan yüksək tələbat, Lənkəran-Astara regionunda çayçılığın mövcud vəziyyətinin ətraflı təhlil

edilməsi, ölkə əhalisinin çay məhsuluna olan ehtiyacları ödənilməklə, bu sahənin inkişaf etdirilməsi və iqtisadi-coğrafi aspektdə tədqiq edilməsi günümüzdə öz aktuallığı ilə fərqlənir.

Tədqiqatın məqsədi müstəqilliyə qədərki dövrdə bu ərazilərin ümumi torpaqlarının çayçılığa yararlılıq dərəcəsini və 21 min hektara yaxın ərazinin bu təsərrüfatda yararlılıq imkanlarını araşdırmaq; hazırda bu potensialdan hansı səviyyədə istifadə edildiyini, çay plantasiyaları və onun emal müəssisələrində qarşıya çıxan problemləri və görülən tədbirləri aydınlaşdırmaq; iqtisadi-coğrafi rayonun Respublikada, eləcə də hər bir bölgənin regionun çay əkmələrində və onun istehsalında payını müəyyən etməyə yönəlmişdir.

Tədqiqatın vəzifəsi Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunda çayçılığın müstəqilliyə qədər ki, və müstəqillik dövründə inkişaf tempini və vəziyyətini öyrənmək; müxtəlif dövrlərdə çayçılığa marağın müxtəlif səviyyədə olmasına səbəb olan amilləri müəyyən etmək; həmçinin iqtisadi-coğrafi rayonda müxtəlif çay plantasiyalarında qarşıya çıxan problemləri və orada görülən tədbirləri, məhsuldarlığa təsir edən səbəbləri müəyyən etməkdir.

Tədqiqat materialları

Lənkəran, Astara və Masallı inzibati rayonlarının kənd təsərrüfatı idarələrinin və statistika komitəsinin regional şöbələrinin ilkin mənbə və hesabatlarından və ədəbiyyat materialları ilə yanaşı, "Dövlət Proqramları"nın müddəalarından da istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat zamanı müqayisə, statistik, riyazi analiz, kartoqrafik, sistemli yanaşma və çöl tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunun əlverişli coğrafi müvqeyi, təbii şəraiti, ixtisaslaşmış əmək ehtiyatları və bu sahənin səmərəli ərazi təşkilinə yönəldilmiş dövlət dəstəyi regionda çayçılığın inkişaf etdirilməsinə daha geniş imkanlar açır. Xüsusilə regionun ərazisində rütubətli subtropik iqlimin hakim olması, günəşli saatların illik miqdarının 1900-2200 saat arasında dəyişməsi çayçılığın inkişafına müsbət təsir göstərir. Buraya düşən günəşli saatların miqdarının təqribən 35%-i qədər yay aylarının payına düşür. Günəşli saatların illik gedişində iyul və ya avqust aylarında müşahidə edilən bir maksimum, yanvarda müşahidə edilən bir minimum qeyd edilir. Lənkəranda günəşli saatlar ən az (1900 saat), Lerikdə ən çox (2100 saat) müşahidə edilir. Günəşli saatların miqdarı dekabr-yanvar aylarında 95-130 saat, iyul-avqust aylarında isə 250-300 saata çatır.

İqtisadi rayonda ümumi günəş radiasiyasının paylanması da müxtəlif olub, Lənkəran ovalığında və dağətəyi zonada onun illik kəmiyyəti 130 kkal/sm²-a, 300-400 m yüksəklikdə bir qədər azalaraq 125-128 kkal/sm²-a çatır. Bu yüksəklikdən başlayaraq onun kəmiyyəti çoxalır və təqribən 1000 m-də 135 kkal/sm², 2000 m-də isə 140-145 kkal/sm² olur.

Talış dağlarının mərkəzi hissəsində maksimum yağıntı 200-600 m-də müşahidə edilir və illik kəmiyyət 1400-1700 m arasında tərəddüd edir. Bundan sonra yağıntıların miqdarı azalır, 2000-2200 m hündürlükdə 300-400 mm təşkil edir.

Region rütubətlənmə dərəcəsinə görə respublikanın digər ərazilərindən kəskin fərqlənir. Burada nisbi rütubətlənmə 100-150%-lə 200-250% arasında dəyişir ki, bu da ərazidə əsasən çayçılığın inkişafına olduqca müsbət şərait yaradır.

Lənkəran-Astara iqtisadi coğrafi rayonunun ümumi torpaq fondu 607 min hektardan ibarətdir ki, bunun da 288,6 min hektarı (47,5 %) kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində istifadə edilir. 32,9 min hektarı suvarılan, 255,6 min hektarı isə dəmyə torpaqlarıdır. Buradakı istismarda olan mövcud torpaqların bir hissəsi müxtəlif növ eroziyaya uğramışdır ki, bu da ümumi torpaq fondunun 56,6%-ni və ya 343 min hektarını təşkil edir [11]. Çayçılıq üçün regionun sarı torpaqları daha əlverişlidir. Bəzi ərazilərdə dağ-meşə sarı torpaqlarında torpaq qatının qalınlığı 10-30 sm təşkil edir ki, bu da çay əkinləri üçün yararlı deyil. Belə ki, çay bitkisi üçün torpaq qatının qalınlığı ən azı 60 sm olmalıdır. Bəzi ərazilərdə isə sarı dağ-meşə torpaqları su və torpaq qoruyucu meşələr altında qaldığından istifadəyə verilə bilmir [1]. S.Z. Məmmədova tərəfindən Lənkəran inzibati rayonunda çaya yararlı torpaqların qiymətləndirilməsi üçün torpağın daxili diaqnostik əlamətlərindən qiymət meyarları kimi istifadəsi ilə yanaşı İ.İ.Karmonovun torpaq-ekoloji indeksinin çay bitkisi üçün modifikasiya olunmuş düstüründən istifadə edilmişdir. Ümumilikdə S.Z.Məmmədova tərəfindən aparılan tədqiqatlar nəticəsində Lənkəran vilayətində çayayararlı torpaqların 53,5%-i yüksək keyfiyyətli (I qrup) , 32,5%-i yaxşı keyfiyyətli (II qrup), 5,13%-i orta keyfiyyətli (III qrup) və 8,91%-i isə aşağı keyfiyyətli kimi müəyyən edilmişdir. Yekun olaraq Lənkəran vilayətinin torpaqlarının 86,0 %-i I və II keyfiyyət qrupundan olan torpaqlardır. [12] Lakin Lənkəran inzibati rayonu ərazisində 2000 hektar, Astara inzibati rayonu ərazisində 2500 hektar əkinə yararlı ərazi vardır ki, bunlar hələ də əkilmir. Bu ərazilərin torpaqlarının hava-su rejiminin və çayçılıq üçün yararlılıq dərəcəsinin müəyyən edilməsi və istehsalə cəlb edilməsi məqsədəuyğun olardı.

Lənkəran inzibati rayonunda yerləşən Havzava, Girdəni və İstisu kəndlərindəki çay plantasiyaları 2009-cu ildə yenidən salınmışdır. Bu ərazilərdə çay əkimi ilə Sovet İttifaqı dövründə “Kirov” sovxozu məşğul olurdu ki, İttifaq dağıldıqdan sonra bir müddət plantasiyaların baxımsız qalması ilə xeyli sahəməhv olmuşdur [4].

Girdəni çay plantasiyasının ümumi sahəsi 120 hektar təşkil edir və toplanan çay “Astarəçay” MMC tərəfindən emal edilir. 2011-ci ildə 65 ha, 2013-cü ildə 20 ha, 2014-cü ildə 25 ha, 2015-ci ildə isə 10 ha yeni çay sahəsi salınmışdır. Ərazidə “Kolxida” sortu çay bitkisi generativ (toxumla) yolla əkilib

və suvarma sistemi, drenaj şəbəkəsi ilə təmin olunub. Həmçinin yeni yapon çay sortları vegetativ yolla əkilərək sınaqdan keçirilir.

Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunda əhalinin məşğulluq strukturu ölkənin digər regionlarından fərqlənir. İqtisadi rayonda əhalinin məşğulluq strukturunda əksər regionlarda olduğu kimi kənd təsərrüfatı əhəmiyyətli yer tutur. Lənkəran-Astarada qeydə alınan 403,4 min nəfər məşğul olan əhalinin 249,1 min nəfəri və ya 61,8%-i kənd, meşə təsərrüfatı və ovçuluq sahələrinin payına düşür. Hazırda region əhalisinin çox az bir hissəsi çayçılıqla məşğul olur. Ona görə iqtisadi rayonda əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, onun strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün çayçılıq təsərrüfatının fəaliyyətinin genişləndirilməsi və onun yeni müəssisələrinin yaradılması lazımdır [11].

İlk dəfə bu torpaqlarda çayçılıqla bir neçə həvəskar fermer və o cümlədən, M.O.Novoselov məşğul olmuşdur. O, 1896-cı ildə Lənkəran şəhərindən 12 km məsafədə ilk çay plantasiyasını Çakvadan gətirdiyi toxumlarla salmışdır. Novoselov 2000 çay kolundan toplanmış təzə pöhrələri kustar üsulla emal etmişdi. Sonrakı dövrdə Lənkəranda çay becərilməsini torpaq mülkiyyətçisi L.A.Karpoviç sınaqdan keçirmiş və bəzi skeptiklərin fikri ilə razılaşıaraq bu regionda çayın becərilməsinin çətin olmasını qəbul etmişdir. Belə ki, onun fikrincə “yayda bitki quraqlıqdan, qışda şaxtadan, yaz və payız ayları isə ifrat rütubətlənmədən zərər çəkir”.

Azərbaycanda çay bitkisinin elmi əsaslar üzrə öyrənilməsinə və becərilməsinə Qərbi Gürcüstandan gətirilmiş çay toxumlarının Ümumittifaq Bitkiçilik İnstitutunun Lənkəran şöbəsinin Hirkan sahəsində səpilməsi ilə başlanılmışdır.

Becərilmənin müsbət nəticələr göstərməsi 1932-ci ildə gürcü mütəxəssislərin köməyi ilə ilk çay təsərrüfatının-Kirov sovxozunun qurulmasına şərait yaratdı. 1933-cü ildə Lənkəranda meşə massivi ərazisində “Aurora” çay sovxozu yaradıldı. 1934-cü ildən başlayaraq Lənkəran, Astara və Masallı rayonlarındakı kolxozlarda çayçılıq mədəniyyəti formalaşdırıldı. 1937-ci ildə Lənkəranda ilk çay fabriki tikildi və növbəti ildə bu fabrik 44 ton Azərbaycan çayını emal edə bildi [3].

1970-1990-cı illərdə Lənkəranda 5, Masallıda 2, Astarada 3 çayın ilkin emalı fabrikləri fəaliyyət göstərirdi. Bu fabriklər qara məxməri çayın ticarət sortlarını (buket,ekstra,əla,birinci və ikinci) çəkib-bükür və satışa göndərirdi. Bu fabriklərdə yerli məhsulla yanaşı, Hindistan və Seylon çaylarından da istifadə edilirdi.1970-1980-ci illərdə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin qayğısı sayəsində çayçılığın intensiv inkişafı bir mərhələ kimi ölkədə çayçılığın tarixinə daxil olmuşdur. Azərbaycanda 1980-cı illərin sonunda baş verən məlum hadisələr kənd təsərrüfatının digər sahələrində olduğu kimi çayçılığa da öz mənfi təsirini göstərdi [3,4].

Azərbaycanın müstəqilliyə qədərki dövründə cəmi 13,4 min ha çay

plantasiyası (7,3 min ha məhsul verən yaşda) var idi və bu plantasiyalardan 41,7 min ton yaşıl çay yarpağı tədarük olunurdu. Həmçinin bu bitkinin məhsuldarlığı 43,3 sent/ha idi. 1995-ci ildə, demək olar ki, İttifaq dövründəki əkin sahəsi qalmaqda (13,2 min ha) davam edirdi. 2011-ci ildə isə çayçılıq təsərrüfatlarında hədsiz dərəcədə geriləmə müşahidə olundu və əkin sahəsi 15 dəfəyə qədər (0,8 min ha) azalır. O cümlədən, çoxillik əkmələrin tərkibində çay plantasiyalarının xüsusi çəkisi 1995-ci ildəki 4,3%-dən 2011-ci ildə 1,5%-ə düşür. Çay yarpağı tədarükündə isə azalma tendensiyası daha kəskindir. Belə ki, 1995-ci ildə tədarük 9,4 min ton, 2011-ci ildə isə 534 ton olmuşdur [9;10].

Müasir dövrdə çayçılığın inkişaf etdirilməsi, çay məhsullarına tələbatın yerli istehsal hesabına təmin olunması, çayçılığın ixrac potensialının artırılması, kənd əhalisinin məşğullüğünün və maddi rifahının yüksəldilməsi məqsədi ilə dövlət tərəfindən bir sıra tədbirlər görülmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, çay istehsalında yerli tələbatı ödəməklə yanaşı dünya bazarlarına da məhsul çıxarılması vacibdir. İqtisadi-coğrafi rayonda bir sıra müəssisələr çay istehsalı ilə məşğul olur və onların bir qismi aşağıda göstərilən cədvəl 1-də öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 1. Lənkəran rayonu üzrə 2018-ci ildə mövcud olan yaşıl çay sahəsi və məxsus olduğu istehsal müəssisələrinin siyahısı

N:	Ərazi vahidlərinin adı	Cəmi çay sahəsi (hektar)	Məhsuldar sahə (hektar)	Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin adı
1.	Girdəni	132.14	75	Astaraçay MMC
2.	Hirkan	93.2	48.58	Astaraçay MMC
3.	İstisu	138.2	104.06	Astaraçay MMC Yaşıl çay MMC
4.	Havzava	34.1	19.9	Astaraçay MMC Xəyal kft
5.	Vilvan	53.56	41.06	İlyas çay MMC Ayna MMC
6.	Separadi	2	1.5	Gilan TEA
7.	Xanbulan	11.9	11.9	Az.filial
8.	Tuado	40	36.6	Tuado çay MMC
9.	Gəgiran	35	35	
10.	Osaküçə	55.5	7	17 hektar ərazisi tam xarici investisiyalı Beta Firmasına məxsusdur
Rayon üzrə digər xırda çay sahələri ilə birlikdə cəmi		628.5	413	

Mənbə:[5]

Bunlarda “Gilan Holding”in “Şahçay” brendi adı altında Separadı kəndi ilə yanaşı, Astarada 10 hektar, Tükəvilə kəndində 5 hektar yeni çay sahəsi vardır. Çay plantasiyaları ilə tanışlıq zamanı plantasiyada çiləmə üsulu ilə suvarılma aparıldığı və aqrotexniki qaydalara riayət edilərək məhsuldar kollar əldə edildiyi müşahidə olundu. İstehsal olunan çay MDB, ABŞ və Asiyanın bir sıra ölkələrinə ixrac olunmaqla yanaşı, ekoloji baxımdan təmiz olmasına görə verilmiş biosertifikatı ilə Avropa bazarlarına da çıxış əldə etmişdir. Lənkəran və Astara inzibati rayonlarında “Gilan Holding”ə məxsus çay plantasiyalarından alınan yaşıl çay yarpağının emalı üçün Lənkəran şəhərində 2009-cu ildə 200 nəfərədək işçi qüvvəsi çalışan çay fabriki də istifadəyə verilmişdir. Həmçinin, 2010-cu ildə Astara inzibati rayonu ərazisində “Astarəçay” kənd təsərrüfatı müəssisəsi yaradılıb. Təsərrüfatın ümumi əkin sahəsi 640 hektardır. 2015-ci ildən isə Çayoba kəndi ərazisində “Astarəçay” çay fabriki fəaliyyət göstərir. Çay plantasiyalarında müasir suvarma şəbəkəsi yaradılıb və hazırda təsərrüfatda 400 hektara yaxın çay sahəsi mövcuddur. Əkilən “Kolxida” çay toxumları Gürcüstanın Batumi şəhərinin “Çayçılıq Elmi-tədqiqat İnstitutu”nun tədris-təcrübə sahəsindən gətirilib. Müəssisənin məhsul istehsalı gün ərzində 10 tondur.

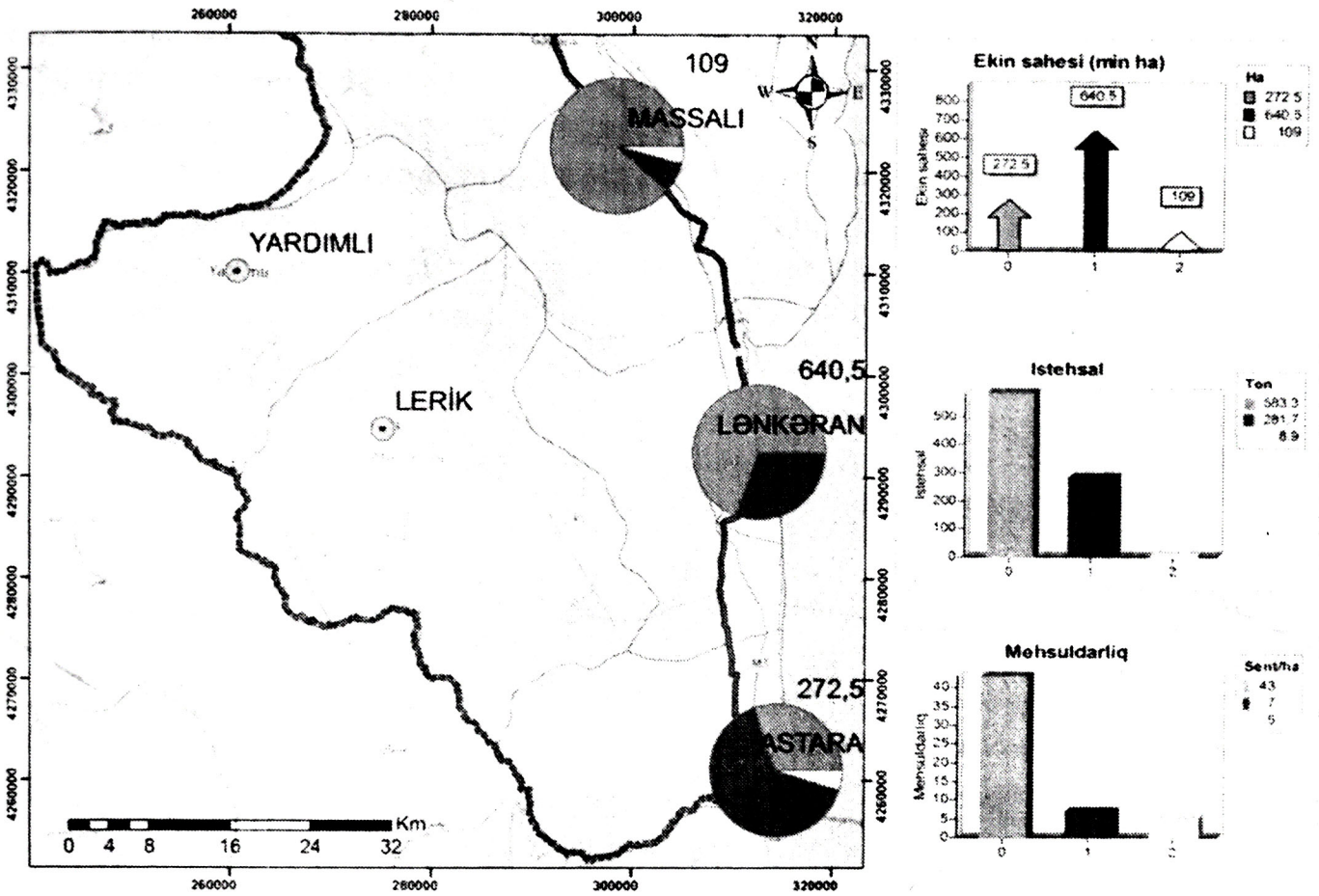
2018-ci ildə Lənkəran rayonunda 27.05 hektar sahədə yeni çay plantasiyası salınmışdır. Astara rayonu ərazisində Çayoba, Kakalos, Şahağacı, Rüdəkənar, Kijəbə, Züngüləş, Səncərədi, Təngərüd və Artupa kəndləri ərazisində ümumilikdə 345 hektar çay plantasiyası yerləşir ki, bunun da 159,30 hektarı 2011-2016-cı illərdə təzədən salınmışdır [5;6].

Respublikada qeydə alınan çay plantasiyalarının 94,5 %-i və yaşıl çay yarpağı istehsalının 94,04%-i Lənkəran iqtisadi-coğrafi rayonunun payına düşür. Regiona aid olan inzibati ərazi vahidlərində isə çay plantasiyalarının sahəsi, yaşıl çay yarpağı istehsalı və məhsuldarlıq tamamilə bir-birindən fərqlənir.

Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi statistik materialların təhlilindən görüldüyü kimi iqtisadi-coğrafi rayondakı cəmi çay əkinlərinin 640,5 ha-sı və ya 62,4%-i, yaşıl çay yarpağı istehsalının 282 tonu və ya 32,2%-i Lənkəran rayonunun, uyğun olaraq 273 ha və ya 26,7 və 583, 3 ton və ya 66,7%-i Astara rayonunun payına düşür. Lənkəran rayonunda 2009-cu ildən 2019-cu ilə qədər olan müddətdə çay əkinlərinin sahəsi və yaşıl çay yarpağı istehsalı artım dinamikası üzrə inkişaf edərək, 110 ha və ya 17%; yaşıl çay yarpağı istehsalı isə 164.3 ton və ya 58% artmışdır.

Astara rayonunda da çay əkinlərinin sahəsi və yaşıl çay yarpağı istehsalı 2009-cu ildən 2019-cu ilə qədər olan müddətdə artım dinamikası üzrə inkişaf etmişdir. Belə ki, son 10 ildə Astara rayonunda çay əkin sahəsi 68,5 ha və ya 25% artmışdır. Yaşıl çay yarpağı isə uyğun olaraq, 320 ton və ya 55% artmışdır. Aparılan təhlillərdən görüldüyü kimi Lənkəran rayonuna nisbətən (1,5-4,5 sent/ha) Astara rayonunda son 10 ildə məhsuldarlıq daim yüksək (2019-cu ildə 43 sent/ha) olmuşdur.

Statistik materialların təhlilindən görünür ki, 2004-cü ildən 2008-ci ilə qədər olan dövrdə istər Lənkəran iqtisadi-coğrafi rayonu, istərsə də respublika üzrə çay əkinləri, istehsalı və məhsuldarlığı 3-3,5 dəfə aşağı düşmüşdür. Hətta 2004-cü ildən başlayaraq, Lerik və Masallı rayonunda çay plantasiyaları azalaraq, 2008-ci ildə tamamilə yox edilmişdir (Şəkil 1).

Şəkil 1. Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunda çayçılığın ərazi təşkili

Lakin, 2009-dan 2020-ci ilə qədər olan dövrdə həm respublikada, həm də regionda çay əkinləri və istehsalı artım tendensiyası üzrə inkişaf etmişdir. Belə ki, əgər 2009-cu ili nəzərə alsaq, Lənkəran iqtisadi-coğrafi rayonunda çay plantasiyalarının sahəsi 734,4 ha olmuşdursa, 2013-cü ildə bu göstərici 844 ha (artım 13%), 2014-cü ildə 924 ha və 2019-cu ildə 1022 ha təşkil etmişdir.

Aparılan statistik təhlillərdən görüldüyü kimi, tədqiqat regionunda son on ildə çay əkinlərinin sahəsi 288 ha və ya 28%, yaşıl çay yarpağı istehsalı isə uyğun olaraq 493 ton və 56% artmışdır. Həmçinin, məhsuldarlıq 2009-cu ildəki 5 sent/ha-ya qarşı 2019-cu ildə 3 dəfə artaraq, 15sent/ha təşkil etmişdir (cədvəl 2; 3).

Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunda çayçılıq əsasən Lənkəran, Astara və qismən də Masallı rayonlarında inkişaf etdirilir. Çay əkmələrinin sahəsinin illər üzrə dəyişməsi əks olunan cədvəl 2-yə nəzər saldıqda iqtisadi

rayonda 2004-2008-ci illərdə çay kolları altında olan əkin sahələrinin azaldığını görürük ki, bu da göstərilən dövrdə əhalinin əsasən tərəvəz, çəltik və kartof əkinlərinə üstünlük verməsi ilə bağlıdır. Yığılan yaşıl çay yarpağının satışının bahalığı nəticədə onun digər-daha çox gəlir gətirən və alıcılıq qabiliyyəti yüksək olan sahələrlə əvəzlənməsinə səbəb olmuşdur. Lakin sonrakı illərdə əks tendensiyanın müşahidə olunması regionda yeni çay emalı müəssisələrinin yaradılması, hər hektarından əldə edilən gəlirə görə çayçılığın tərəvəzçiliyi geridə qoyması, dövlət tərəfindən bu sahəyə göstərilən dəstəklə yanaşı, tədqiqat ərazisinin çayçılığın inkişafı üçün respublikanın digər sahələrindən daha əlverişli təbii iqlim-torpaq şəraitinə malik üstünlükləri ilə bağlıdır.

Cədvəl 2. Çay əkmələrinin sahəsi, ha

	2004	2008	2008-2004	2009	2013	2013-2009	2014	2019	2019-2014
Respublika üzrə cəmi	3658	1012,4	-261,3	794,4	904,0	12,1	984,0	1082,0	9,1
Lənkəran iqtisadi rayonu	3597	952,4	-277,7	734,4	844,0	13,0	924,0	1022,0	9,6
Astara rayonu	1354	415,3	-226,0	204,0	306,9	33,5	336,0	272,5	-23,3
Lənkəran şəhəri	1903	537,1	-254,3	530,4	532,1	0,3	566,0	640,5	11,6
Lerik rayonu	140	-		-	-		-	-	
Masallı rayonu	200	-		-	5,0		22,0	109,0	79,8

Mənbə: [8; 9]

Cədvəl 3. Yaşıl çay yarpağı istehsalı, ton

	2004	2008	2008-2004	2009	2013	2013-2009	2014	2019	2019-2014
Respublika üzrə cəmi	1048	323,1	-224,4	446,8	567,6	21,3	474,3	929,4	49,0
Lənkəran iqtisadi rayonu	988	276,9	-256,8	380,5	513,8	25,9	420,3	873,9	51,9
Astara rayonu	437	202,9	-115,4	263,1	378,5	30,5	307,6	583,3	47,3
Lənkəran şəhəri	516	74,0	-597,3	117,4	135,3	13,2	97,7	281,7	65,3
Lerik rayonu	10	-		-	-		-	-	
Masallı rayonu	25	-		-	-		15,0	8,9	-68,5

Mənbə: [8; 9]

Respublikanın digər rayonlarında il boyu istixana şəraitində tərəvəz istehsal edilməsi Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunda üstünlük verilən

faraş tərəvəzçiliyi geridə qoyması və onun bazardakı rəqabət qabiliyyətini aşağı salması Lənkəran, Astara və Masallı kimi inzibati rayonlarda daha əlverişli olan çay, çəltikçilik və sitrus meyvəçiliyi kimi sahələrə marağı artırdı. Nəticədə çay plantasiyalarının sahəsi ilə bərabər və uyğun olaraq yaşıl çay yarpağının da artımı əldə olundu (Cədvəl 3). Ölkədə ilbəlil yaşıl çay yarpağına olan tələbatın artması ilə yanaşı satış qiymətinin yüksəlməsi, yüksək rentabelliği və s. kimi amillər Lənkəran və Astara inzibati rayonunda bir sıra sahibkarları çayçılığa yatırım etməsinə stimullaşdırdı. Masallı rayonunda isə son illər çayçılığa maraq artmış və ona görə də burada da çay əkinlərin sahəsi artmağa başlamışdır. Lakin, rayonun çay plantasiyalarının quruluşunda yeni əkilən kollar üstünlük təşkil etdiyindən hələ ki, istehsal olunan yaşıl çay yarpağının miqdarı azlıq təşkil edir. Buna səbəb yeni çay kollarından ilk 10 il ərzində adətən yalnız üç yarpaq “fleş” toplanmasıdır. “Fleş” yarpaq çay məhsulu dəyərində görə yüksək olsa da, ondan az miqdar məhsul əldə edilir. Lakin Masallı inzibati rayonunda çayçılığın inkişafı istiqamətində əlavə tədbirlərə ehtiyac vardır. Yerli əhalinin istehsala stimullaşdırılması və kolların məhsula düşənə qədərki dövr ərzində maliyyə dəstəyi göstərilməsinə, rayonda əhalinin yeni iş yerləri ilə təminatına, çayçılıq ənənələrinin bərpasına və əhalinin miqrasiyasının qismən azalmasına gətirib çıxara bilər. Masallı rayonunda çayçılıq üçün əlverişli torpaq-iqlim şəraiti və insan resursları vardır.

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu ərazisindəki çay plantasiyalarında yaz və payızda gübrələmə işi aparılır. Gübrələmə zamanı mineral və üzvi gübrələrdən istifadə edilir. Yazda gübrələmə zamanı amonium sulfatdan istifadə edilir. Amonium sulfatın tərkibində 20-21% amonium formasında azot olur və amonium azot bitkilər üçün mənimsənilə biləndir və yağış suları ilə az yuyulur. Bu səbəbdən də bu gübrə torpağa yazda vegetasiyanın başlanmasından qabaq verilir. Lakin sistemətik olaraq eyni sahəyə təkrar verildikdə torpaq tədricən turşulaşır. Çünki bitkilər tərəfindən amiyak istifadə edildikdə torpaqda azad sulfat turşusu qalır. Payız aylarında isə amonium fosfat gübrəsindən istifadə edilir. Qış aylarında “qış şumlaması” həyata keçirilir, fevral ayının əvvəli plantasiyadan toplanmış izafi sular çəkilir, fevral ayının sonunda isə budama işləri aparılır, mart-aprel aylarında becərmədən sonra may ayından sentyabra qədərki dövrdə yığım həyata keçirilir və bu proses oktyabr ayına qədər də uzana bilər.

Çay bitkisinin məhsuldar olması üçün əsas elementlərdən biri də suvarma rejiminə riayət olunması və suvarmanın düzgün aparılmasıdır. Suvarmanın vaxtı və suyun miqdarı meteoroloji şəraitdən , torpağın, suvarılan bitkinin xüsusiyyətindən və onun inkişafından asılıdır. Lənkəran-Astara regionunda suvarmanı iqlim şəraitindən asılı olaraq təqvim vaxtı ilə aparırlar. Girdəni, Hirkan, Şovu və İstisu ərazilərində çay plantasiyaları yağışyağdırma üsulu ilə suvarılır. Çay plantasiyalarında suvarma norması orta hesabla yağışyağdırma üsulu ilə 480-580 m³/ha, şırım üsulu ilə isə 580-680 m³/ha təşkil edir.

Sərinləşdirici suvarma (30-40 m³/ha) isə isti günəşli günlərdə günün orta vaxtlarında saat 11⁰⁰-dan 15⁰⁰-a qədər aparılır. Suvarılma düzgün aparılmadıqda isə yarpaqlar vaxtında əvvəl qızarır və yanma halları müşahidə olunur. İqtisadi rayonunda gecə suvarması da aparılır. Gecə suvarmasının su sərfiyyatının azaldılması, su buxarlanmasının azaldılması kimi səmərələri vardır [1; 2].

Çay plantasiyasında salınan qorucuyucu meşə zolaqları torpaqda və bitki səthində gedən buxarlanmanın güclü küləklərin təsiri ilə sürətlənməsinin, ot yeyən heyvanlardan mühafizə edir, eroziyanın qarşısını alır. Tədqiqat ərazisində qoruyucu meşə zolaqları salmaq üçün şabalıdyarpaq palıd, sərvi, yunan qozu, qafqaz xurması və s. kimi ağac növlərindən istifadə edilir.

Sorğu nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ölkəmizin müstəqilliyinin əvvəllərində ərazidə olan qoruyucu meşə zolaqları və eləcə də çay kollarının bir qismi oduncaq ehtiyatı kimi istifadə edilərək qırılmışdır. Lakin çayçılığın inkişafı üçün görülən tədbirlər çərçivəsində tədqiqat regionu ərazisində qoruyucu meşə zolağı və çay kolları yenidən bərpa edilmişdir.

Astara inzibati rayonu ərazisində meyilli yamaclarda salınmış çay plantasiyalarında cərgələrin yamacın uzununa salınması, bütün becərmə işlərinin də yamac boyu aparılması və eroziyaya qarşı heç bir tədbirin görülməməsi yağıntılardan çox və bəzən də leysan xarakterli olduğu zaman eroziya prosesləri sürətli gedir [7]. Analoji vəziyyət özünü Masallı inzibati rayonu ərazisindəki çay plantasiyalarının bir qismində və digər çoxillik əkinləri sahələrində də göstərir. Lənkəran inzibati rayonunda Tuədo çay plantasiyasının çay kolları yüksək meilliyamaclarda uzununa salınmışdır. Bu da ərazidə güclü yağışlar zamanı eroziyanı artırır. Burada olan 40 hektara yaxın çay plantasiyasının 36 hektarından “Tuədo çay MMC” tərəfindən məhsul toplanılışı həyata keçirilir.

İqtisadi-coğrafi rayonda cərgələri yamacın eni istiqamətində olan plantasiyalarda eroziya prosesi baş vermir. Bu xüsusiyyət çay plantasiyalarında daha üstündür. Çünki çay kollarının böyük torpaqqoruyucu əhəmiyyəti var. Belə ki, çay kolları şar formalı çətir əmələ gətirərək altındakı torpağı mühafizə edir. Cərgələri yamacın eninə salınmış çay plantasiyalarında kollar inkişaf edib formalaşdıqca altındakı torpaq kütləsini eroziyadan qoruyur [7].

Hazırda dövlət (Sahibkarlığın İnkişaf fondu), müxtəlif təşkilat və banklar tərəfindən sahibkarlara güzəştli kreditlər təklif olunur. Bu kreditlər aşağı faiz dərəcələri, nisbətən uzun müddətliyi ilə fərqlənir. Belə ki, hər bir bankın daxilində verilən təsərrüfat krediti müxtəlif banklarda 7%-dən 25 %-ə qədər dəyişir. Faiz dərəcəsindən asılı olmayaraq güzəştli müddət tətbiq edilir. Güzəştli müddət ərzində sahibkarlıq subyekti yalnız faiz borcunu ödəyir, əsas borc üzrə hər hansı bir ödəniş həyata keçirir. Güzəştli müddətlər bəzi banklarda 6-9 ay, “Aqrar kredit və inkişaf agentliyi”ndə isə 12 aydan 24 aya qədər təşkil edə bilər.

Sahibkarlığın İnkişaf fondu tərəfindən təklif edilən kreditin illik faiz dərəcəsi 5% təşkil etməklə, ödəniş qaydası azalan balansla aparılır. Bu kreditlərin

müddəti girovsuz (daşınmaz əmlak, qızıl, depozit olmadan) maksimum 24 ay, tam sərt girov tətbiqi zamanı isə 36 ay təşkil edir. Güzəşt müddəti isə 9 ay olması müəyyən edilib.

Müəyyən edilmişdir ki, göstərilən kredit şərtləri bir sıra təsərrüfat sahələrinin fərdi sahibkarlar tərəfindən inkişaf etdirilməsi üçün stimullaşdırıcı effektdə sahib olsa da, çayçılıq üçün sərfəli deyil. Belə ki, yeni çay plantasiyaları ən tez 4 ildən sonra məhsul verdiyi üçün alınan kreditin 2-3 il ərzində geri qaytarılmasını mümkünsüz edir. Çayçılıq üçün yeni kredit şərtləri və ya uzun müddətli güzəştin tətbiqi bu sahəyə sahibkarları cəlb edə və həmçinin yeni ərazilərin becərilməsinə maraq yarada bilər.

Çayçılığın inkişaf perspektivləri ilə bağlı 2017-ci ilin idxal məhsullarının statistik məlumatlarına nəzər saldıqda dəyəri 53 mln ABŞ dolları olan 13,6 min ton çay məhsulu idxal edildiyini görə bilərik. Elə bu səbəbdən də “Azərbaycan Respublikasında sitrus meyvələri, çay və çəltik istehsalının inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 12 sentyabr tarixli 3227 sayılı sərəncamına uyğun olaraq hazırlanmış “Azərbaycan Respublikasında çayçılığın inkişafına dair 2018–2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı” ölkəmizdə çayçılığın inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsinə, bu sahənin potensial imkanlarından səmərəli istifadə edilməsinə, çay istehsalına marağın artırılmasına yönəldilmişdir. Ölkədə və regionda bu kimi proqramların tətbiqi idxal məhsulunu azaldaraq, ixracın gücləndirilməsinə səbəb olacağını vəd verir.

Nəticə və təkliflər

Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, iqtisadi-coğrafi rayon ərazisində çayçılığın inkişafı üçün həm torpaq-iqlim şəraiti həm də lazımı sayda işçi qüvvəsinin müşahidə olunması müsbət haldır. Dövlətin bir başa qayğısından asılı olan bu sahənin inkişafı üçün bir sıra Dövlət proqramları və tədbirlər həyata keçirilmişdir.

İllər üzrə artan rentabellik göstəricisi istehsal olunan çay məhsuluna gələcəkdə qiymət artımından və yüksək tələbatın olmasından xəbər verir. Beləki 2010-cu ildə yaşıl çay yarpağının hər bir sentnerinə düşən satış qiyməti təqribən 80 man. olduğu halda 2019-cu ildə bu rəqəm 143 man. təşkil etmişdir. 2017-ci ilin idxal məhsullarının statistikasına görə Azərbaycanda dəyəri 53 mln ABŞ dolları olan çay məhsulu idxal edilmişdir. Göründüyü kimi tələbat və yüksək rentabellik göstəricilərinə malik sahənin inkişaf etdirilməsinin prioritetləri yüksəkdir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bəzi çay plantasiyalarında suvarma problemi vardır. Məsələn, Tuədo çay plantasiyasının çay kolları suvarılmır və dəmyə şəraitində yetişdirilir. Belə ərazilərdə çiləmə üsulundan da qənaətcil-damcı üsulu ilə suvarmanın aparılması daha yüksək səmərə verə bilər.

Digər kənd təsərrüfatı sahələri üçün olduqca faydalı olan aqrar kreditlər öz şərtlərinə görə çayçılıq üçün bir o qədər də faydalı deyil. Çayçılıq üçün yeni kredit şərtləri və ya uzun müddətli güzəşt tətbiq edilərsə, çayçılığa sahibkarları cəlb etməklə yeni ərazilərin becərilməsinə gətirib çıxara bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. *F.A. Quliyev, C.Ş.Məmmədov, F.M.Abdullayev.* Azərbaycanca çayın (*thea sinensis* L.) becərilməsinin elmi praktiki əsasları. Bakı: "Müəllim" nəşriyyatı, 2012, 336 s.
2. *F.A. Quliyev, R.Quliyev.* Çayçılıq. Azersun nəş. Bakı-2014, 567 s.
3. *М. К. Дараселия, В. В. Воронцов, В. П. Гвасалия, В. П. Цанавя.* Культура чая в СССР. Тбилиси: «Мецниереба», 1989, 560 с.
4. *Əhmədov Ə.C.* *Azərbaycan çayı.* Monoqrafiya. Bakı, 2010, 170 s.
5. Lənkəran rayonu üzrə mövcud olan yaşıl çay sahəsi – Lənkəran: DSK, 01.01.2018.
6. Astara rayonu ərazisində əkilmiş çay sahələri haqqında – Astara: DSK, 2011-2016.
7. *B.H. Əliyev, İ.N.Əliyev.* "Azərbaycanda kənd təsərrüfatının bəzi problemləri və onların həlli yolları", Bakı: "Ziya-Nurlan" 2004, 572 səh.
8. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, DSK. Bakı: 2013, 636 səh.
9. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, DSK. Bakı: 2020, 652 səh;
10. *N.Ə.Paşayev. N.H.Əyyubov və Z.N.Eminov.* Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və siyasi coğrafiyası. Monoqrafiya. AMEA akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu. Bakı, 2010. 416 səh.
11. Azərbaycan Respublikasının Coğrafiyası "Regional coğrafiya" III cild. Monoqrafiya. AMEA, akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu. Bakı, 2015. 400 səh.
12. *S.Z.Məmmədova.* Azərbaycanın Lənkəran vilayəti torpaqlarının ekoloji qiymətləndirilməsi və monitorinqi, Bakı, "Elm"-2006, 372 səh.

Redaksiyaya daxil olub 15.03.2021